

Vehrer Adél

Egyesületi élet hazánkban a 19. század második felében

**Societies in Hungary
in the second Half of the 19th Century**

Összefoglalás

A 19. században valamennyi európai országban fellendült a civil közösségek szerveződésének folyamata. A jogszabályi változások teret adtak az egyesületek, klubok, körök intézményesülésének, ennek következtében e szervezetek száma megsokszorozódott. Az egyesületek kutatása igen sokrétű feladat, mivel azok típusaitól függően több szakterületet is érintenek. Szakirodalmuk, megközelítési lehetőségeik ezért sokfélék. Az egyesületek kutatásában a művelődéstörténet, a társadalomtörténet, a szociológia, a statisztika, a jogtörténet, az irodalomtörténet és a néprajztudomány is szerepet kaphat. Jelen tanulmány a 19. századi magyarországi egyesületek típusait, számát, taglétszámát vizsgálja európai összehasonlításban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N93, Z11, Z13

Kulcsszavak: közösség, egyesület, 19. századi társadalom

Summary

The 19th century saw a boom in the organisation of civil communities in all European countries. Legislative changes gave room for the institutionalisation of associations, clubs and circles, and as a result the number of these organisations multiplied. Research on associations is a multifaceted task, as they cover a range of disciplines depending on their type. Their literature and approaches are therefore diverse. Cultural history, social history, sociology, statistics, legal history, literary history and ethnography can all play a role in the study of associations. The present study examines the types, number and membership of associations in Hungary in the 19th century in a European comparison.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N93, Z11, Z13

Keywords: community, association, 19th century society

DR. VEHRER ADÉL Phd, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar (vehrer.adel@sze.hu).

BEVEZETÉS

A polgárosodás folyamata a magyar falvakban a reformkorban kezdődött, és nagyon összetett módon ment végbe. A magyar parasztság társadalmát és kultúráját ezt megelőzően évszázadokon keresztül a hagyomány által közvetített intézmények – család, rokonság, szomszédság, faluközösség – szervezték. A polgárosodás folyamatában a hagyományos közösségek átalakultak, és a 19. század második felétől új típusaik jelentek meg. Létrejött az első egyletek, körök, melyek a következő évtizedekben a kultúrákövetítésben és a közösségi életben is meghatározó szerepet játszottak. Vitathatatlan a források tükrében, hogy a 18. századtól kezdve a különféle egyesületek, egyletek, körök növelték, erősítették a társadalmi – gazdasági, politikai, kulturális – nyilvánosságot, ezzel együtt gyorsították magát a polgárosodás folyamatát is (Bősze, 1997:5).

A kapcsolódás igénye fontos emberi szükséglet. Csányi (2012) evolúciós innovációként értelmezi az emberi közösségek kialakulását, mint olyan tevékeny alakulatot, amely egyaránt biológiai és kulturális konstrukció is. Úgy véli, az emberi természet számára a közösségi lét az optimális működési tér, tehát egyfajta alapszükségletként értelmezi a közösséghez tartozást. A történelem folyamán valamennyi európai országban működtek közösségek, de szervezett, intézményesült formáikról a 17. századtól kezdődően szólnak forrásaink. A brit klubok Clark (2000) szerint a kikapcsolódás és a szabad idő kellemes eltöltése céljából jöttek létre, de a baráti társaságokban hivatalos ügyeket is megvitattak, meghallgatták a legfrissebb híreket, itt értesültek a pletykákról is. A tagok azért csatlakoztak egy közösséghez, hogy a mindennapi munkatevékenységtől és a családi gondoktól kicsit elszakadjanak, kikapcsolódjanak. A skót Alexander Hamilton így foglalja össze a klubokban zajló tevékenységeket: „találkozunk, társalgunk, nevetünk, tárgyalunk, dohányszunk, iszunk, összekülönbözünk, egyetértünk, vitatkozunk, filozofálunk, lelkesítünk, szóviccelünk, énekelünk, táncolunk és szórakozunk együtt ... mi valóban és igazán egy klub vagyunk.” (idézi Clark, 2000:491).

Warren (1963) a közösségek öt funkcióját különíti el:

1. szocializáció, vagy érték közvetítés,
2. gazdasági érvényesülés, vagy társadalmi részvétel,
3. társasági élet lehetősége,
4. társadalmi kontroll vagy normakövetés és
5. kölcsönös támogatás vagy együttműködés, mely a közös célok elérését teszi lehetővé.

Kocsis (2000) szerint a közösségek sok funkciójú társadalmi csoportot jelentenek, amelyhez tagjaiknak kötődése születésük, házasságuk és még sok egyéb szál révén keletkezik. Magyarországon a 19. század második felétől kezdve a köz- és társasági élet szervezésében egyre nagyobb szerephez jutottak a különféle polgári, társas- és olvasókörök, illetve egyletek. Legtöbbjük rendelkezett valamilyen saját vagy bérelt helyiséggel az összejövetelek céljára, rendszerint közösen jártak újságot, nemegyszer kisebb saját könyvtáruk is volt. Feladatuknak tekintették a bálók, műsoros estek szervezését is. Szilágyi (2000) szerint ezek az eredendően nem paraszti gyökerű szervezetek azért tudtak beépülni

a falusi intézményrendszerbe, mert bennük megvalósult a polgárisodó társadalmi környezethez igazodás és a helyi parasztos igényekhez való hozzáigazítás egymásra hatása. A nyugat-európai és a hazai egyesületek, közösségek tehát hasonló funkciókat töltöttek be, de az előbbieket inkább a városokban működtek, míg az utóbbiak a falvak életében is meghatározó szerepet játszottak.

Az egyesületek és körök hazánkban átfogták a hétköznapi élet szinte minden területét. Emellett amennyiben azonos osztály-, réteg- vagy csoporthelyzetű emberekből merítették tagságukat, alkalmasak voltak az adott társadalmi osztály identitástudatának kialakítására, fejlesztésére is. Az egyesületek jelentősége abban állt, hogy szerepet vállaltak a közösségek és hagyományok teremtésében, a közösségek megtartásában, az önszerveződésben és a hagyományok továbbvitelében. Egy egyesülethez tartozás rangot, az adott személy elismerését, pozitív társadalmi megítélését is jelentette a közösségben. Az egyesületek közösségi ereje, hagyományokat őrző képessége – a szűkebb páttriához való tartozás tudatosításával – a hazaszeretet ápolásáért is sokat tett (Bősze, 1993:74).

A falusi közösségek hazánkban a 19. század előtt a hagyományos gazdasági együttműködésekre épültek. A parasztcsalád a napi munkavégzésnek és a gazdálkodás megszervezésének természetes kerete, egyszersmind a külvilággal kialakított kapcsolatokban elfogadott egysége is volt. A hagyományos közösségbe beleszületett egyén azonban termelőmunkájából eredendően nem lehetett önálló és másoktól független. Szervezetten és rendszeresen együtt kellett működni más családokkal, bele kellett szerveződni a faluközösségbe. A termelést és az életkeretek kialakítását szolgáló munkavégzés sokféle részfeladata eleve megoldhatatlan volt családi keretben, mert nagyobb volt a munkaerőigényük, és speciális szakismereteket is feltételeznek (Szilágyi, 2000:558–559). A falusi egyesületek egyik legfontosabb típusa a gazdakör lett a 19. század második felében, amely intézményes keretek közé helyezte a korábbi spontán együttműködő törekvéseket. Ugyanakkor a gazdakör székháza volt a kulturálódás, a szórakozás legfőbb színtere is. Kifejezte a hagyományos kulturális eszmények meghaladásának igyekezetét (volt olvasóterme, lehetett kártyázni, sakkozni, biliárdozni, az udvaron kuglizni, a lányok és legények műkedvelő előadásokkal szórakoztatták a falu népét), de maradéktalanul kiszolgált a helyi hagyomány szentesítette közösségi szórakozási lehetőségeket is (nagytermében rendeződtek a bálók) (Szilágyi, 2000:575).

Az egyesületi élet különböző színhelyei – közgyűlések, felolvasások, előadások, viták, beszélgetések és műkedvelő előadások – a rendezvényeknek fórum-jelleget kölcsönöztek. A közösség tagjai ezeken az alkalmakon gyakorolhatták a nyilvános szereplést, a beszédet, a véleménynyilvánítást, ennek következtében közvetett módon a település életébe is beleszóllhattak. A közösségi együttműködés és áldozatvállalás másik formája a tagság által vállalt önkéntes fegyelem volt, amelyet sok esetben az alapszabályok is tükröztek. Több olyan egyesület is működött, amelyben az alapfunkció megvalósításának sikere állt vagy bukott ennek betartásán. Vitathatatlan volt például a tűzoltó egyesületek katonás fegyelmet igénylő ösztönzésének, a sportkörök csapatszellemének szükségessége (Bősze, 1993:77).

EGYESÜLETEK AZ EURÓPAI ORSZÁGOKBAN

Az egyesületek és társaságok a legkorábbi időktől kezdve számos európai országban megtalálhatók és mindenütt jelentős szerepet játszottak a politikai és kulturális életben. Már az ókorban is találunk példát a kereskedők vagy vallási csoportok szervezett csoportjaira. Később a reneszánsz kori Firenzében több mint 150, Genova kikötőjében 134 jelentős csoport működött. A társas összejövetelek szervezése mellett a mediterrán országokban mecénási szerepet is betöltöttek e közösségek, főként kezdő szerzők színdarabjainak bemutatására adtak lehetőséget. A késő középkorban a Németalföld városaiiban főként az irodalmi közösségek virágoztak, amelyek jelentős jótékonyági és gazdasági szerepet is betöltöttek. Németország területén a 18. század második felében nagyszámú középosztálybeli társaságot találunk, ezek többsége társadalmi reformokkal foglalkozó hazafias társaság, olvasótársaság (1800-ig 430 alakult), zenei társaságok és politikai társaságok (Clark 2000).

A szervezett egyesületek tömeges megjelenése a 19. századra tehető egész Európában. Míg a korábbi, hagyományos társas kapcsolatok többnyire informálisak voltak, a 19. században megjelent a formális társasági élet, elkezdődött a közösségek intézményesülése. A legtöbb országban elsőként segélyegyletek, mezőgazdasági szindikátusok és zenei társaságok jöttek létre. A polgárosodás folyamatával, illetve a Habermas (1993) nevéhez kötődő polgári nyilvánosság kialakulásával és fejlődésével párhuzamosan megfogalmazódott az *állam hatalmát korlátozó* egyesülési és gyülekezési szabadság eszménye, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó egyesülési jog igénye.

A 19. században szinte valamennyi európai polgári alkotmányban megjelennek ezek a jogok. Elsőként az 1814-es holland alaptörvény, majd a polgári mintaalkotmánynak tekinthető 1831. évi belga, azután az 1848-as francia, majd az 1849-es német birodalmi alkotmány rendelkezett az egyesülési jogról. Az osztrákok 1867-ben rendezték e kérdést. Őket követte Szerbia, Svájc, Bulgária, Dánia, Spanyolország, Portugália és Finnország (Bószé, 1997:17).

A szabadidős társulások helyzete a 19. századi Franciaországban is hosszú folyamat eredményeként változott pozitív irányba. Az 1791-ben és 1795-ben elfogadott törvények minden szakmai egyesületet betiltottak, és az állam ellenőrző szerepét megszigorították. Később az 1810. évi büntető törvénykönyv kimondta, hogy csak a kormány jóváhagyásával lehet olyan egyesületet létrehozni, amely húsznál több tagot számlál, és rendszeresen vallási, politikai, irodalmi vagy bármilyen más céllal történő összejöveteleket szervez. Ennek következtében a francia egyesületi élet csak a 19. század második felében kezdett fellendülni. Az 1848-as alkotmány deklarálta ugyanis először az egyesülési szabadság elvét: a jogi szabályozás szerint a későbbiekben sem volt egyszerű egyesületet létrehozni, 1852-től ehhez előzetes jóváhagyás kellett, végül 1868-ban engedélyezték a szakmai egyesületek szabad létrehozását (Baker, 2017).

McLean (2000) az előzményeket Skócia tekintetében a 18. század első felére vezeti vissza. Glasgow-ban speciális jelenség volt, hogy az 1740-es évektől kezdve az egyetem jelentős szerepet játszott az egyesületek kialakulásában. A közösségi élet szereplői főként a professzorok és a városi kereskedők voltak, de a lelkészek is megjelentek néhány társaságban. Ebben az időszakban már kialakult egy városias és társadalmilag elkötelezett középosztály, amelynek tagjai tudást akartak közvetíteni, és saját tudásukat is demonstrálni akarták a közösségi alkalmakon.

Emellett a társaságok a közízlés formálásában is szerepet játszottak, olyan területeken, mint például a társalgás, a divat vagy a lakáskultúra. A városi társasági életnek köszönhetően rendkívül élénk, szervezett egyesületi élet alakult ki később, melynek középpontjában az irodalmi és tudományos klubok álltak. Az egyetemi professzorok mellett ezekben a közösségekben a városi polgárok is részt vettek, így a társasági élet témakörei a tudományos kérdések mellett az irodalomkritika, a művészet és a zene köré szerveződtek. Ez a folyamat elősegítette a tehetséggondozást, valamint fokozta a kereskedelem és ipar fejlődését. Számos klub nemcsak a szellemi eszmecsere csatornáit biztosította, hanem a kapcsolatépítés és a mecenatúra lehetőségeit is, csakúgy, mint a mediterrán államokban. Emellett lehetőséget teremtett a társasági élményekre azok számára, akik a közösségi alkalmakon el akartak feledkezni a mindennapi üzlet gondjairól.

Nagy-Britanniában a 18–19. században nem minden közösség választotta az intézményesülést útját. A nyilvános társasági élet számos formája városi jelenségnek számított (színi előadások, bálók, koncertek, tudományos előadások), míg a falvakban csekélyebb számban működtek klubok, azok is elsősorban jótékonyági céllal jöttek létre. A városi társulásokra jellemző volt az is, hogy tagjaik többsége szinte kizárólag férfiakból verbuválódott, a nők számára a filantróp szervezetek és zenei klubok jelentettek lehetőséget, amennyiben társadalmi szerepet akartak vállalni.

Magyarországon az egyesülési jog kérdéseire a reformkorban megjelenő liberalizmus eszmerendszere irányította a figyelmet. Az egyesülés előnyeinek elméleti és gyakorlati kidolgozását Széchenyi István végezte el. Kossuth Lajos pedig az 1840-es években kezdte hangoztatni az egyesületek fontosságát a társadalom megszervezésében és a polgárság egyesítésében. Mindezek ellenére a magyar jogból kiszorult az átfogó törvényi szabályozás (Bószé, 1997:17). Az egyesületek mennyiségi növekedése azonban egy idő után megkövetelte szabályozásukat is. Az első részletes jogi szabályozás hazánkban 1868-ban történt, mely az alapítókra bízta az egyesület nyelvét, és az állami felügyeletet minimálisra csökkentette. A kedvező feltételek felvirágoztatták az egyesületalapítást. Ezt követően az egyesületekről újabb törvény nem született a vizsgált korszakban, alacsonyabb szintű jogszabályok, miniszteri rendeletek intézkedtek a szervezetekről (Kósa, 1998:296). Ennek következtében maga az egyesület fogalmának jelentése is vitatott, hiszen a korszak jogszabályai sem definiálták azt.

AZ EGYESÜLET FOGALMA

A 20. században többen vállalkoztak az egyesület fogalmának pontos meghatározására. Értelmezték úgy őket, mint szabad társulásokat, melyek a társadalom közösségi érdekeit az állam által abszorbeált terjedelmen túlmenően valósítják meg, vagy úgy is, mint a társadalom és az egyén közti kötelék egyik típusát. Dékány (1943) szerint a legfontosabb ismérv, hogy az egyesület közösségébe a tagok önként lépnek be, emiatt e szervezetek mesterséges társadalmi organizációk, melyek tagjaikat önkéntes belépés útján szerzik meg. A szervezetet speciális célra alakítják, tehát az egyesület mesterséges, egycélú egység. Dobrovits (1936) a kizárásos módszert használva, leszűkítette az egyesületek körét. Meghatározott, nem kereseti célból alakult, szabad társuláson alapuló, állandó jellegű társadalmi szervezeteknek tekintette őket.

Reisz (1988) azt emelte ki, hogy az egyesület a helyi társadalom valamely mikroközösségének igényeit, elvárásait spontán módon fejezi ki, illetve megjeleníti a közös érdeket, cselekvést és a tagok önkéntességét.

A fogalmi bizonytalanság nemcsak hazánkban jelentett kihívást, hanem az angolszász országokban is. Clark (2000) szintén megkísérelte körbejárni az egyesület fogalmát, ehhez a modern kor antropológiai és szociológiai definícióit vette alapul. Az angol klubok eszerint olyan önkéntes társulások, informális szervezetek, amelyekben a részvételnek nincs anyagi vonzata, jellemzőek az időszakos vagy rendszeres találkozókat, tehát fontos ismérvük a szervezethez, vezetőségükre jellemző az oligarchiára való hajlam, a szabályozó szerep nélküliség. Emellett a klubok és társaságok tagjai túlnyomórészt férfiak, akik rendszeresen és szervezeten gyűlnek össze, többnyire a pubokban, ahol aktív társasági életet élnek. Az összejövetelek célja lehet szabadidős, lokális témához kötődő, oktatási, politikai, emberbaráti vagy bármely más.

A legsokrétűbb fogalom-meghatározás hazánkban Bősze Sándor nevéhez kötődik: „Természetes és jogi személyek által a hatóságilag engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, tudományos, szakmai és egyéb közös célok megvalósítása érdekében létrehozott, önkormányzattal, meghatározott szervezeti felépítéssel és önálló gazdálkodással rendelkező önkéntes társaság, melynek tagjai megszabott tagdíjat fizetnek. Az egyesület kifejezetten gazdasági vagy profitorientált tevékenységet nem folytat, valamint általában nem politikai célokat kíván megoldani. Az alapszabályokban meghatározott célokhoz viszonyított közös érdekeket az egyesületen kívülállókkal szemben, mint érdekvédelmi intézmény is képviseli. Adott helyzetben közvetítő szerepet tölt be a kormányzat vagy a politikai pártok és a helyi törekvések között. Az egyesületi tagok jogai, a fizetett tagdíj mértékétől függően általában nem egyformák. Az egyesület az alapszabályokban meghatározott közigazgatási területen működhet.” (Bősze, 1993:69-70).

AZ EGYESÜLETEK TÍPUSAI

A fogalmi meghatározás mellett a témakör másik problematikus pontja az egyesületi típusok osztályozása. Ennek oka, hogy számos egyesületnek összetett, sokoldalú funkciója volt. Támpon tot az egyesületek alapszabályai jelenthetnek számunkra, melyekben megalakulásukkor rögzítették a tagok által követni kívánt közös – gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai, tudományos stb. – céljaikat (Bősze, 1997:18).

Az egyesületek kategorizálása nem csak hazánkban, hanem más európai országokban is nehézséget okoz. Franciaországra vonatkozólag Baker (2017) például a következőképpen csoportosította a 19. századi egyesületeket:

- szakmákhoz kapcsolódó közösségek (például az idénymunkások csoportjai),
- nagyobb gazdasági feladatok elvégzésére alakult közösségek (például építkezés),
- szabad időhöz kötött (például a család és a szomszédok téli esti összejövetelei, vagy a fiatal férfiak informális csoportosulásai),
- társas összejövetelek, amelyeken a közösség tagjai szórakoznak és játszanak (kártyázásra, éneklésre és beszélgetésre létrehozott közösségek), illetve
- vallási közösségek (például áhítat és szeretet testvérközösségek).

Clark (2000) szerint a 18. században a Brit-szigeteken több mint 130 különböző típusú társaság működött, fő típusaik a következők voltak:

- öregdiákok egyesületei (iskolák, főiskolák és egyetemek számára),
- művészeti szervezetek,
- könyvklubok,
- jótékonyági klubok,
- vitaklubok, szerencsejáték-klubok
- kertészeti társaságok,
- irodalmi társaságok,
- szabadkőműves és ál-szabadkőműves társaságok,
- zenei társaságok,
- szomszédsági klubok,
- emberbaráti társaságok,
- szakmai társaságok,
- regionális és etnikai társaságok,
- sportklubok,
- tudományos és kulturális társaságok.

Magyarországon az egyesületek összeírásának terve először 1848-ban merült fel a Fényes Elek vezette Országos Statisztikai Hivatal programjában. Az első egyesületi kimutatás azonban – melyet a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága készített – csak 1862-ben látott napvilágot. Ez azonban nem célzott összeírás, hanem különböző hivatalos adatok felhasználása alapján született (Domokos, 1968:221). A továbbiakban a kategorizálásokat kronológiai sorrendben vesszük sorra.

Magyarország egyleteit és társulatait statisztikai szempontból legkorábbról az 1874-es felmérés adatai alapján ismerjük, melynek publikálása Vargha Gyula (1880) nevéhez kötődik. Az országos hatókörű vizsgálat alapján Vargha az alábbi egyesület típusokat határozta meg:

- önszervező egyesületek,
- jótékony egyesületek,
- nevelő és oktató egyesületek,
- társas egyesületek,
- gyakorló egyesületek,
- ipartársulatok,
- termelő szövetkezetek,
- fogyasztási egyesületek,
- gazdasági egyesületek,
- kereskedelmi egyesületek
- vízszabályozó egyesületek,
- tűzoltó egyesületek,
- tudományos és irodalmi egyesületek,
- művészeti egyesületek,
- vallásos egyesületek,
- vegyes egyesületek.

Vargha kategorizálása csaknem egy évszázadig meghatározta, egyúttal le is zárta a tudományos vizsgálatokat, valójában a 20. század második felében irányult újra figyelem az egyesületek témakörére. Az 1980-as évektől kezdődően azonban fokozott érdeklődés irányul a téma felé. Különösen igaz ez az egyes megyék dualizmus kori egyesületeinek feltárására irányuló élénk kutató-mozgalomra. Vas, Somogy, Baranya és Nógrád megyékről is születnek ekkor összefoglalók, melyek szerzői megkísérik az egyesületek típusait rendszerbe foglalni.

Márfi Attila baranyai kutatása alapján az egyesületek kétféle osztályozásánál a következő csoportokat emeli ki:

1. Hatósági felügyelet szerinti csoportosítás
 - Munkásegysületek.
 - Jótékony, betegsegélyező, temetkezési, kiházasítási és nyugdíjegyletek.
 - Politikai, nemzetiségi és egyéb egyesületek.
2. Jogi szabályozás szerinti csoportosítás
 - A kereskedelmi törvény által szabályozott nyereszkes célú részvénytársaságok, szövetkezetek és egyéb társulatok.
 - Speciális, külön törvény által szabályozott egyesületek: betegsegélyező-pénztárak, bányatársulatok, ipartársulatok és ipartestületek.
 - *Közönséges egyesületek, eszmei célú társulások, melyek a tagok önkéntes kívánságára, kényszer nélkül, de nem üzleti célok megvalósítására jöttek létre* (Márfi, 1985–86:195).

Somogy megyei kutatásaira alapozva Bősze (1986) az egyesületek típusba sorolásához több szempontot is figyelembe vesz. Ezek a közös cél, az érdekközösség, a közvetítő szerep, a hatósági engedélyezés és ellenőrzés, az egyleti tagsággal járó jogok, a tagdíj, az önkormányzat, valamint a földrajzi elhelyezkedés. Ezek alapján határoz meg egyesületi típusokat azzal a kitételrel, hogy a vizsgált megyében az egyesület típusok közül nem mindegyik volt megtalálható (pl. nemzetiségi alapon szerveződő közösséget nem talált):

- gazdasági (pl. mezőgazdasági),
- szakmai és szakmai önképzőkörök (pl. gazdakörök, értelmiségiek és alkalmazottak szakmai alapon szervezett társaságai),
- politikai,
- kulturális-népnevelő (pl. olvasókör, dalkör, népművelő, kiseddóvó körök),
- társadalmi-társasági (pl. kaszinók, társaskörök, asztaltársaságok),
- közhasznú (pl. fürdő, építészeti, tűzoltó, mentő),
- segélyező (pl. önszegélyező, emberbaráti, temetkezési),
- munkás (pl. munkásképző, önszegélyező és szakegyletek),
- sportkörüi és
- egyéb egyesületek (Bősze, 1986:37-38).

Bősze (1993) egy későbbi kutatásában a dualizmus kori (1867 és 1918) Somogy megye levéltári anyagait elemezte, és az így kapott átfogó kép alapján a fenti kategóriákat tovább pontosította. A 2. csoportba az iparosok és kereskedők egyletei, a 4. csoportba művelő-, közművelődési- és szabadoktatási-körök, a 6. csoportba a lakóhelyszépítő és egészségügyi egyesületek, a 7. csoportba pedig a nőegyletek is bekerültek (Bősze, 1993:70).

Reisz (1988:933) az egyesületi típusok meghatározásához négy kategóriát állított fel:

1. jelleg vagy cél szerinti csoportosítás,
2. társadalmi réteghez tartozás szerinti csoportosítás,
3. nemzetiséghez tartozás szerinti csoportosítás,
4. felekezethez tartozás szerinti csoportosítás.

A nemzetiség vagy felekezet szerinti csoportosítás lehetősége egyértelmű, azonban mindkét típusba tartozó egyletek betöltöttek egyéb szerepeket is céljuk és jellegük alapján. Reisz a jelleg és cél szerinti csoportba sorolja az alábbi típusú közösségeket:

- kaszinó, mint speciális funkciókat ellátó társaskör,
- érdekképviselet,
- kultúra, önképzés,
- sport, szórakozás, társas időtöltés,
- játékonyság.

Társadalmi rétegek szerint az alábbi kategóriákat állítja fel:

- ifjúsági,
- női,
- polgári-értelmiségi,
- iparos-munkás,
- mezőgazdasági,
- réteghez nem köthető (Reisz, 1988:934).

Brunda (1993) az egyesületek egy sajátos típusát, a művelődéssel kapcsolatos egyleteket az alábbi csoportosításban jeleníti meg:

1. Közművelődési egyesületek (népművelési, közművelődési egyesületek, zene- és dalkörök, színjátszó körök, nemzetiségi egyesületek),
2. Társas körök (népkörök, olvasókörök, kaszinók, tisztii-, altisztii társaskörök, asztaltársaságok),
3. Gazdasági, rétegegyesületek (gazdakörök, ipartestületek, ipartársulatok, kereskedő-, munkás-, értelmiségi rétegegyesületek),
4. Vallási és karitatív egyesületek,
5. Ifjúsági, legény- és leányegyletek, és
6. Politikai tartalmú és hazafias egyesületek (48-as, függetlenségi, Deák-körök, polgári körök, hazafias egyesületek).

AZ EGYESÜLETEK SZÁMA

Az egyesületek témakörét érintő valamennyi vizsgálat megállapítja, hogy e szervezetek száma a 19. század végére ugrásszerűen megnőtt. Angliában és Walesben az újonnan alapított tudományos társaságok száma majdnem megduplázódott az 1870-es és az 1900-as évek között. 1860 és 1880 között a brit zenei társaságok száma 50 %-kal nőtt, az 1900-as 478-ról 1929-re pedig 960-ra emelkedett. A kertészkedési társaságok is virágzásnak indultak, a 19. század végén London területén legalább 70 ilyen társaság működött, míg horgászatból 300, galambászatból pedig 2 000 klub volt a fővárosban. Az 1862-ben alapított nemzeti

szövetséghez tartozó munkásklubok száma az 1870-es 68 darabról 1 900-ra 710-re, 1920-ra pedig 2 007-re nőtt, a bejegyzett ivóklubok száma pedig megnégyszereződött az 1880-as évek és az első világháború előestéje között. Az ivalértékesítésre bejegyzett klubok száma majdnem megduplázódott 1914 és 1935 között (15 657-re), bár ennek a növekedésnek egy része talán az engedéllyel rendelkező kocsmák számának csökkenése miatt következett be. A cserkészek 1910 és 1938 között megháromszorozták helyi csoportjaik számát, amikor is közel félmillió tagjuk volt, főként Dél-Angliában. Kimagaslak a korszakban újonnan alakult hobbi- és sportklubok száma is, mivel megnövekedett az igény a szabadidő ilyen jellegű eltöltésére. Az 1880-as években amatőr futballklubból Liverpoolban több mint 100, Birminghamben jóval több mint 300 darab volt. 1870 és 1900 között közel 270 rögbiegyesület alakult, és további 86 jött létre a következő húsz évben. Az amatőr futballklubok száma Angliában az 1940-es évekre 30 000-re emelkedett. 1930-ban felmérték a népszerű liverpooli szabadidős tevékenységeket és megállapították, hogy a klub-eseményekre járás volt a második legkedveltebb szórakozási forma, csak az újságolvasás előzte ezt meg. A közép- és a munkásosztály körében egyaránt érvényes volt a szabadidő eltöltésének ez a népszerű formája (Clark, 2000:474–477).

Az egyesületek szerepe a polgári társadalomban Magyarországon is változatos képet mutat a vizsgált korszakban. A sokféleségben a működés célja szerint megkülönböztethetünk gazdasági, politikai, szakmai, művelődési, társasági, közhasznú, jótékony és szabadidős egyesületeket. Közülük a gazdasági egyesületek csoportjába tartozó ipartársulatok száma volt a legnagyobb, 1878-ig 1 247 darab jött létre. Ez az összeírt egyesületek 32,1 %-át tette ki. Nagyon jelentős volt még a jótékony célú (475 db) és a kulturális egyletek száma (csak olvasóegylet 433 db volt). Az egyesületek zöme a 10-50 ezer fő által lakott településekre koncentrálódott. Az 1878-as felmérés szerint az egyesületek átlagos működési ideje 10 év volt. A részvizsgálatokból kiderül, hogy egy polgár egyidejűleg több egyesületnek is tagja volt sok esetben. Az igen különböző adatok átlaga egyesületenként 169 főt adott meg átlagban 1878-ban (Kósa, 1998:296).

Becslések szerint a 19. század második felében a fokozatos, egyenletes növekedés során az egyletek száma hazánkban elérte a tízezres határt. Az intenzívebb egyesület-alapítási szakasz után a tendencia az 1900-as évek végén már némileg lassult, és az első világháborút megelőző években érte el az egyletek száma a húszezer körüli maximumot. Az 1912-1914-es évekre már a csökkenés volt jellemző, és az első háborús évben a megmaradt egyletek száma 14 000 körül mozoghatott (Sebestény, 2003:383-384).

A vizsgált korszakban hazánkban csak két alkalommal volt pontosabb statisztikai felmérés az egyesületek számáról, 1862-ben és 1878-ban. 1862-ben hazánkban a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottságának felmérése alapján a 12 600 településből csupán 194-ben volt egyesületi élet. Ekkor összeírták az egyletek nevét, székhelyét és tagjaik számát. Összesen 579 egyesületet találtak az ország területén, ebből 96 darab volt a fővárosban, további 377 darab a nagyobb városokban és mindössze 16 darab működött falvakban (Dobrovits, 1935: 28). Az 1. táblázat mutatja, hogy a legnépszerűbbek a társalgókörök voltak, de jelentős volt a szerepe a jótékonyági egyleteknek is.

1. táblázat: Magyarország egyesületei 1862-ben főcsoportok szerint

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma
Társalgási	264
Jótekonysági	156
Tudományos, ipari és kereskedelmi	75
Egyéb	46
Gazdasági	38
Összesen	579

Forrás: Dobrovits, 1935:28

A következő adatgyűjtést már az Országos Statisztikai Hivatal hajtotta végre 1878-ban, melynek során 3 995 egyesületet vettek számba. A 2. táblázatban látjuk, hogy az adatfeldmérés és az egyesületek típusba sorolása már sokkal részletesebb volt. Az ipartestületek száma ugrásszerűen megnőtt ekkorra, de továbbra is jelentős maradt a társaskörök és jótekonysági egyletek száma.

2. táblázat: Magyarország egyesületei 1878-ban főcsoportok szerint

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma
ipartársulat	1 275
társas	964
önsegélyező	535
gyakorló	312
tűzoltó	246
jótekonny	225
nevelő és oktató	131
gazdasági	82
tudományos és irodalmi	59
vallásos	43
egyéb	43
kereskedelmi	42
vízszabályozó	19
fogyasztási	12
művészeti	4
termelő szövetkezet	3

Forrás: Dobrovits, 1935:29

Az 1878-as felmérés adatait egy évszázaddal később, 1988-ban a Statisztikai Hivatal munkatársai újra megvizsgálták, és az adatok újraértelmezése alapján más adatsorokat kaptak. A 3. táblázatban az első tíz legnépszerűbb egyesületi típust látjuk. Az arányszámok azt mutatják, hogy az érdekképviselet az ipartestületek esetében nagyon hatékony közösségformáló erő. Az olvasókörök népszerűsége pedig az ebben a történelmi korszakban megjelenő művelődés és tanulás iránti társadalmi igényt jelezte.

3. táblázat: Az első tíz legnagyobb számban előforduló egyesülettípus hazánkban 1878-ban

Az egyesület típusa	Az egyesületek száma	Az egyesületek aránya
ipartársulat	500	12,64 %
olvasókör	458	11,58 %
önsegélyező	252	6,37 %
önkéntes tűzoltó	240	6,07 %
kaszinó	232	5,86 %
temetkezési	231	5,84 %
lábbelikészítő	206	5,21 %
jótkony	183	4,63 %
dalárda	154	3,89 %
társalgó kör	124	3,13 %

Forrás: Reisz, 1988:942

Az egyesületek taglétszámának vizsgálata a népszerűségi sorrendet teljesen megváltoztatja, ezt a 4. táblázatban láthatjuk. Az önsegélyezés túlsúlya látszik az adatok alapján, ugyanis ezekben a közösségekben a tagdíj befizetése garantálta a nehéz helyzetbe kerülés esetén az anyagi segítséget. Nagy taglétszám esetén volt erre reális lehetőség.

4. táblázat: Az első tíz legnagyobb taglétszámú egyesülettípus hazánkban 1878-ban

Az egyesület típusa	Az egyesület tagjainak száma	Taglétszám szerinti arány
temetkezés	146 679	21,80 %
önsegélyezés	119 357	17,74 %
jótkonyság	41 205	6,12 %
önkéntes tűzoltó	40 853	6,07 %
ipartársulat	35 114	5,22 %
olvasókör	30 871	4,59%
kaszinó	24 534	3,65 %

Az egyesület típusa	Az egyesület tagjainak száma	Taglétszám szerinti arány
műkedvelő	24 166	3,59 %
dalárda	18 812	2,80 %
lábbelikészítő	16 413	2,44 %

Forrás: Reisz, 1988:943

A későbbi statisztikák már az egyesületek számának robbanásszerű emelkedését mutatják. A 20. század első felében számuk megnégyszereződött az 1878-as adatokhoz képest, ahogy az az 5. táblázatban látható.

5. táblázat: Az egyesületek számának változása

Év	Az egyesületek száma
1862	579
1878	3 995
1932	14 365
1937	16 747

Forrás: Dobrovits, 1938:414

ZÁRÓ GONDOLATOK

A civil társadalom a 19. század második felében virágzó korszakát élte egész Európában. A számos egyesület, klub, egyesület és kör a gazdaságfejlesztésben, a kultúrákövetítésben és a közösségi életben is meghatározó szerepet játszott. A különböző országokban készült kutatások hasonló eredményeket mutatnak, de különbözőségek is fellelhetők.

Az egyesület fogalmának meghatározására több kísérlet történt, mivel a jogszabályokban ez a körülhatárolás általában nem történt meg. Ez az oka annak, hogy az egyesületek tipizálása is nagy eltéréseket mutat. Valamennyi országban találunk szakmákhoz kötődő érdekvédelmi szervezeteket, jótékonyági egyesületeket, a tudományos élethez, a művelődéshez és a tanulásához kapcsolódó társaságokat, és a szabadidő eltöltésére, szórakozásra szerveződött egyesületeket. Vallási felekezetenként és nemzetiségenként a fenti típusok sok helyütt fellelhetők.

Az egyesületek száma és taglétszáma a 19. század végére, a 20. század elejére Európa több részén megháromszorozódott, vagy bizonyos típusok esetén megnégyszereződött. Ezt a folyamatot az első világháború megfékezte, majd a második világháború után hazánkban teljesen megszüntette.

Ha az angolszász országok klubéletét összevetjük a magyarországgal, különbségeket is találunk. A brit klubok és társaságok túlnyomórészt városi jelenségek voltak a 19. században, és azok is maradtak, csak néhány típusuk jelent meg a vidéki falvakban. Magyarországon az egyesületi élet legalább olyan változatos képet mutat a falvakban, mint a városokban. Szembetűnően nagy a különbség a típusok tekintetében. A brit lakosság sok esetben tömörült egyetemekhez kötődő tudományos körökbe, sokkal többször alapított szervezeteket szórakozási,

rekreációs vagy sportolási céllal. Magyarországon pedig inkább a szakmákhoz kötődő ipartársulatok és a mezőgazdasági egyletek, gazdakörök domináltak, az ország rurális jellegéből adódóan. E szervezetek valamennyi országban erősítették a társadalmi nyilvánosságot, ezzel együtt gyorsították a polgárosodás folyamatát. Nyugat-Európában azonban töretlen fejlődésük miatt egészen más utat jártak be, mint hazánkban.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baker, Alan R.H. (2017): *Amateur Musical Societies and Sports Clubs in Provincial France, 1848–1914. Harmony and Hostility*. Springer International Publishing AG, Cambridge.
- Bősze Sándor (1993): Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: *Vas megyei levéltári füzetek 6. Előadások Vas megye történetéről II. Vas Megyei Levéltár, Szombathely*. 67–86.
- Bősze Sándor (1997): *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Somogyi Almanach 53. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Bősze Sándor (1986): Az egyesületek, mint forrástípusok és ezek kutatása – különös tekintettel a dualizmuskori Somogyra. In: *Varga László (szerk.) Rendí társadalom–polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján*. 37–40.
- Brunda Gusztáv (1993): *Egyesületek Nógrád megyében*. Nógrádi Közművelődési Füzetek 4. Nógrád Megyei Közművelődési Központ, Salgótarján.
- Clark, Peter (2000): *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World*. Clarendon Press, Oxford.
- Csányi Vilmos (2012): Az elembertelenített társadalom egyszemélyes közösségek populációja. *Ezredvég* 22. évf. 106. sz. 101–104.
- Dékány István (1943): *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Pantheon, Budapest.
- Dobrovits Sándor (1936): *Budapest egyesületei*. Statisztikai Közlemények 3. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Dobrovits Sándor (1935): Magyarország egyesületeinek statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle*. 13. évf. 1. sz. 23–37.
- Dobrovits Sándor (1938): Társadalmi szervezetek. *Statisztikai Szemle* 16. évf. 4. sz. 414–415.
- Domokos Attila (1968): A társadalmi egyesületek statisztikája. In: *A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti vándorülés előadásai és korreferátumai (Gödöllő, 1967. május 23–25.)*. Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály Statisztikatörténeti Szakcsoport, Budapest. 220–229.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Századvég–Gondolat, Budapest.
- Kocsis Gyula (2000): Nyilvánosság, társas élet, közélet In: *Paládi-Kovács Attila (főszerk.) Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 819–829.
- Kósa László (szerk.) (1998): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Márfi Attila (1986): Baranya vármegye egyesületei (1867–1914) In: *Szita László (szerk.) Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs. 193–214.
- McLean, Ralph (2020): Professors, Merchants, and Ministers in the Clubs of Eighteenth-Century Glasgow In: *Association and Enlightenment. Scottish Clubs and Societies, 1700–1830*. Bucknell University Press, Lewisburg–Pennsylvania. 85–100.
- Reisz László (1988): Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle*. 65. évf. 10. sz. 930–946.
- Sebestény István (2003): Az egyesületek számbavételének módszertani problémái a történeti statisztikában. *Statisztikai Szemle* 81. évf. 4. sz. 373–387.
- Szilágyi Miklós (2000): Gazdasági társulások, gazdakörök, érdekvédelmi szervezetek. In: *Paládi-Kovács Attila (főszerk.) Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 558–598.
- Vargha Gyula (szerk.) (1880): *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Hivatalos Statisztikai Közlemények. XLII. Országos magy. kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Warren, Roland L. (1963): *The Community in America*. Rand McNally and Co, Chicago.